

AZ
ANALOGIA HATÁSAIRÓL

FŐLEG A SZÓKÉPZÉSBEN.

SIMONYI ZSIGMOND

L. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Az analogia hatásairól

főleg a szóképzésben.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1881. márczius 21-dikén tartott ülésében.)

Az analogia, a hasonlóság általában a legfőbb tényező a nyelvnek életében, és minden anomalia, minden rendhagyás csak másnemű rendre, másnemű analogiára vezethető vissza. — Oka részint az utánzás ösztöne, részint az, hogy a megszokott dolog könnyebben esik. »Valamint a versre könnyebben emlékszünk, mint a prózára, ép úgy emlékezetünkbe vésődik az analogia ritmusa, s fülünk s akaratunk ha egyszer hozzászokott a hang és képzet valamely kapcsolatához, ösztönszerűleg azt a hangot keresi, ha azt a képzetet akarjuk kifejezni.« *)

A *hamis analogiát*, melyről ezúttal szólni akarok, a nyelvészek sokszor emlegetik, s különösen legújabb időben mindig sűrűbben folyamodnak hozzá, főleg a különálló nyelvtani kivételek magyarázata végett. Az utóbbi években Németországban a némelyektől úgynevezett »ifjú grammatikusok iskolája« (»junggrammatische schule«) egyenesen a nyelv-vizsgáló módszer egyik fő elvétül hangoztatja e jelenségnek folytonos szem-előtt-tartását. Az iskolának egyik legjelesb tagja, Osthoff, így állítja föl »a nyelvbüvárlatnak két legfőbb s legfontosabb vezérelvét« :

»Első: Az alaki nyelvelemek hangváltozása ugyanazon időbeli s térbeli határok közt *kivétel nélkül működő törvények* szerint megy végbe. A nyelvbeli alakképzésnek és alakváltozásnak ez a *physiologiai oldala*.

*) Sayce, *Principles of Comparative Philology* 19.

Második: A hangfejlődésnek minden szabálytalansága csak látszólag szabálytalanság. Azon alapszanak ugyanis, hogy a physiologiai törvényeknek gyakran útjukba vág s érvényüket megszünteti a *psychologiai* ösztön. Ennek működése abban áll, hogy mikor a nyelvbéli alakokat ki akarjuk ejteni, eszmetársításnál fogva hozzájuk közel álló egyéb alakokkal öntudatlan kapcsolatba tesszük őket, úgy, hogy ezek hatással vannak amazokra s hangjaiknak egy-egy változását vonják magok után.*)

Az így keletkező alakokat majd *alakátvitelnek*, majd *analogiás képzéseknek*, majd lélektani műszóval *associációs képzéseknek* nevezik. A szintén gyakran alkalmazott »*hamis analogia*« kifejezést Osthoff elvetendőnek tartja, »minthogy nem helyeselheto odiumot köt e jelenséghez; mert az öntudatlan és nem-okoskodó nyelvalkotás természetesen nincs az el-méltelkesséssel a posteriori alkotott nyelvtani szabályokhoz kötve.« — Igaz, hogy a nyelvalkotó ösztön alkotásainak efféle bírálata ma mindinkább tudománytalan eljárásnak tűnik föl, de részemről valami nagy bajt efféle kifejezésekben nem látok, főleg a jelen esetben, hol valóban egyik alaknak a másik által meghamisítását, s e másik, némi tekintetben hasonló alaknak amazzal való hamiskodását tapasztaljuk. Egyik irányban ilyenkor mindenestre a nyelvérzéknek meglazulását s megtévedését kell látnunk, bár a másik irányban a legérdekesebb alakok keletkeznek: valamint, hogy egy-egy okoskodás, következtetés a fő dologban lehet elvértve s egyéb részeiben mindamelllett nagyon szellemes és érdekes maradhat.

Minthogy az analogiának ez a faja egyike a legelterjedtebb alakváltoztató, sőt alakteremtő mozzanatoknak, minthogy különösen minden úgynevezett kivételt csupán csak ilyen módon érthetünk és magyarázhatunk meg: nem lesz fölösleges egyszer egy csomó efféle jelenséget a magyar nyelvből összefoglalnunk s magyaráznunk.**) Az ilyen összefoglalások egyen-

*) Dr. Hermann Osthoff: Das Physiologische und Psychologische Moment in der Sprachlichen Formbildung. Berlin, Habel, 1879. (Sammlung Gemeinverständlicher Wissensch. Vorträge, herausgegeben v. Virchow u. Holtzendorff. XIV. Serie, Heft 327.)

**) Misteli megkísértette némely magyar-nyelvi jelenségeknek efféle magyarázatát, de Budenz bírálata (Ny. K. XV.) alig hagyott meg valamit belőlök.

gethetik legkönnyebben útját a helyes fölfogásnak. Eddig úgy sem sikerült még a nyelvészeknek megállapodásra jutniok arra nézve, mikép kellene e jelenségeket rendszerbe foglalni, fölosztani. Megkísértettek alkalmilag többféle fölosztást, de egyik sem kielégítő. A leglogikusabb fölosztást Paul állította föl,*), s e szerint *anyag* és *alaki egyenlítést* különböztetnénk meg (»*stoffliche u. formelle ausgleichung.*«) Megkísértem egy egyszerű s mindennapi magyar példával illusztrálni e fölosztást.

Ha a *mi* és *ez* névmásokhoz hozzáteesszük az *-ért* és *-vel* ragokat, ezek az alakok keletkeznek: *mi-ért*, *mi-vel*, *ez-ért*, *ez-vel*. Az utóbbit azonban nem így ejtjük, hanem két más kijtésünk van helyette.

Egyfelől ugyanis hozzá vagyunk szokva, hogy az *ez* szócska *z*-jét mássalhangzó előtt elhagyjuk: *ez kor* és *ezkor* helyett azt mondjuk: *e kor* és *ekkor*, *eznek* és *ettől* h. *ennek* és *ettől*; s már most e névmás egyéb eseteinek hasonlóságára *ezvel* h. is azt mondjuk: *ezvel*.**) A szó *anyagának* ezt az egyéb esetekben megszokott csonkítását tesszük meg itt is, hogy ezt a *-vel*-ragos esetet a többivel egyezővé tegyük. Ezt nevezték el *anyag* egyenlítésnek.

Azonban másnemű hangváltozást is szenvedhet az *ez-vel*. Másfelől ugyanis azt szoktuk meg, hogy a *-vel* rag *v* hangját hanyagoljuk el mássalhangzók után s p. *tollval*, *kézvel*, *lábval*, *tűzvel* *vasval* helyett ezeket ejtjük: *tollal*, *kézszel*, *lábbal*, *tűzzel*, *vaszal*. Hogy már most e *-vel*-ragos alakokkal megegyezzen az *ez* megfelelő alakja, *ezvel* helyett is *ezzel*-t mondunk. Ezt nevezték *alaki egyenlítésnek*.

Ezek az elnevezések nem elég világosak s talán jobb volna az elsőt *belső*, a másodikat *külső analogiának* nevezni. E második osztályba tartozik az analogiás képzéseknek túlnyomó többsége. — Minthogy azonban még e fölosztás nem látszik kimerítőnek s minthogy más tekintetek is javallják,

*) Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur VI. 7.

**) Ez egyéb esetek hatása annyira megy, hogy néhol, kivált a gyermekek beszédében, még magánhangzók előtt is elmarad a *z*, s azt mondják: *e'* is ott volt, *a'* is element, *a'* ország, *a'* ember stb.

egyelőre ezélszerű lesz tárgyunkat a nyelvtan főrészei szerint csoportosítani, s így külön foglalkozni az analogiának hangtani, szótani és mondattani hatásaival; fő figyelmünket ezúttal úgyis az összetételre és szóképzésre akarjuk fordítani.

Hangtan.

A hangbeli analogiának mindenekelőtt egy-két általánosabb nemét említem meg.

Ilyen p. az, hogy nyelvünkben minden szónak első tagját emeljük ki, s e megszokott kiejtéshez alkalmazunk minden átvett idegen szót, akármilyen hangsúlya volt a kölcsönadó nyelvben.

Némely hangok hiányzanak nyelvünkben. Ha ezek más nyelvből hozzánk kerülnek, alkalmazkodniok kell a mi hangrendszerünkhöz, illetőleg helyöket át kell engedniök megszokott hangjaink közül azoknak, melyek hozzájuk legjobban hasonlítanak. Így az idegen rövid *a* helyett vagy hosszú *á*-t vagy rövid *a*-t ejtünk, úgy, hogy p. a német *bänd, wänderer* szavakból *pánt, vándor* lesz, a latin *katólikus*-ból *latin katolikus*. — Rövid *o* hangunk van ugyan, de szó végén egészen szokatlan; *) azért az idegen *banco, corso* szavak megnyújtják véghangjokat s a magyar szájban ezzé válnak: *bankó, korzó*.

Ilyen általános jelenség az *illeszkedés*, vagyis az, hogy a többeli magánhangzó a ragokban és képzőkben magához hasonló hangokat kíván. A szóképzésből és ragozásból ez az eljárás gyakran behatol a vegyeshangú idegen szókba, az összetételbe, sőt néha a közönséges jelzői viszonyba: *wänderer nevola* a mi nyelvünkben *vándor-ra nyavalyá-ra* változik; *ünnap* és *nap-estig* helyett így keletkezik az *ünnep* és *nepestig* kiejtés; és többször hallottam az élő beszédben efféléket is: *vörös bór* (vörös bor), *szürke ló* (szürke ló), — pillanatnyi beszédbeli megtévedések ezek s a beszélő rendszeren rögtön helyreigazítja, de az illeszkedés uralkodó analogiája idézi őket elő. — És nem csak ez az illeszkedés, hanem a hasonulásnak egyéb nemei is az analogia hatásának tulajdonítandók, s nem

*) Talán csak az egy *no* szóban járatos.

is szorítkoznak a hangtanra, hanem előfordúlnak a mondatokban is, mint alább látni fogjuk. *)

A hangzóilleszkedés esetei közül csak még a következőt akarom itt megemlíteni. A föltétes módban s az elbeszélő alakban azt mondja a köznyelv: *futnék futnál, futék futál*, tehát az első személyben a mélyhangú igékben is a magas *e* hang szerepel, ép úgy mint a *taré, karé, tanétani*-félékben s ép úgy, mint ezekben a valamikor ott volt *j* hang hatásának tulajdonítandó. Már most a palóczság némely helyein ezt az alakot is mélyhangúvá teszik, hogy megegyezzen a mélyhangú igének többi alakjaival, s azt mondják: *elfutnák, elfutnál*, mint *kérnék, kérnél*. És így volt ez abban a nyelvjárásban is, melyen az Ehrenfeld codex írója beszélt, mert ő is következetesen e *futnák*-féle alakokat használja. Így halljuk továbbá ez alakokat gyakran a gyermekek nyelvében, mely különbben is számos tárgyunkba vágó jelenséget mutat. — Az imént említett egyenlítéshez egészen hasonló az az eljárás, melylyel az *odébb, tovébb, arrébb, hamarébb* ezekké változnak: *odább, tovább, arrább, hamarább*.

Lássuk már most a hamis hangbeli analogiákat.

Országszerte elterjedt szokás, hogy a közbeszéd a más-salhangzó előtti *l*-et pótló nyujtással elenyészti: *vóna, vót, nyócz köt, két, meghát* stb. e h. *volna, volt, nyolcz, költ, kelt, meghált*. De az utóbbi kiejtés is tartja magát, úgy hogy *vót* és *volt*, *két* és *kelt* folytonosan váltakoznak egymással. Ez a váltakozás aztán nem ritkán ráragad egy-egy olyan hosszúhangú szóra is, melyhez semmi köze sem volna az *l* hangnak. Így *mód* helyett már egy-két régibb irónknál *moldot* találunk. *Miskovec*-ből *Miskóc* lett s ebből lett a mai *Miskolcz*. A szláv *samonica* a magyarba átjőve *szamócza, szimócza* lett, de e mellett Kresznerics *szimolca* alakot is említ. Szintilyen a barkócza mellett régi irodalmunkban előforduló *barkolczafa*. Kazinezy egy helyen *pótolék* h. *pótolék*-ot ír (Erd. lev.). Ide tartoznak az újabbkori *csolk, szölke, pélpá*, e h. csók, szőke, pipa, továbbá a palócz *édes* és

*) E jelenségeket egybefoglalva tárgyalta Steinthal ily című értekezésében: *Über Assimilation und Attraction*. (Zeitschrift für Sprachwissenschaft und Völkerpsychologie, I. k.)

szilvem, ámbár *édes* a csiki székelységben is hallható, *) és *csolk* és *szilvem* valóban ősi alakjai a mai *csók* és *szivem* szavaknak. — Ide tartozik a *-hoz-hez*, ill. *hó-hő* helyett gyakran hallható *-hol-höl*, p. *öcsesihöl*, *ahol az emberhöl* Ny. IV : 84, *hétghöl* Ny. VI : 422 (v. ö. V : 273 **). — Ha *kidüti* h. azt is mondják *kidölti* (Kálmány, Koszorúk I : 100), ez nemcsak az eddigi szempont alá esik, hanem egyúttal a *dül* ige és egyéb *kel* : *kelt*-féle miveltetők rovására irandó. Szintígy van *gyűjteni* h. *gyöltteni* egy kurucz nótában (Thaly közl. a Figyelőben).

Csikmegyében s egyebütt is így ejtik a többes 3. szem. birtokos alakját: *apjik*, *kertjik*, *lovik*, *kezik*, tehát mind a *-jok-jök* helyett *-jike*, mind az *-ok-ök* helyett *-ik* szótaggal. Az *o* *ö* hangoknak *i*-re változása, minő p. a *csoport* : *csiport*, *hamos* : *hamis*, *abroncs* : *abrincs* szavakban is mutatkozik, különben egyáltalában nem rendes hangváltozás, s valószínűleg más módon lehet majd mind ez eseteket magyarázni. Így az *ap-jik*, *kert-jik*-féléről azt hiszem, hogy az *o* *ö* hangjok a megelőző *j* miatt változott, ill. avval összeolvadt *i*-vé (mint *jonkább* : *inkább*, *juhász* : *ihász*, *mondja* : *mondi*). A *lovok*, *kezik*-félékben már nem volt ugyan meg ez a hangváltoztató *j*, de ezeknek is követniök kellett aztán a hasonértékű *apjik*-félék analogiáját, és szintén *lovik*, *kezik* lett belőlök.

Az *rl* hangcsoport a köz kiejtésben többnyire *ll*-nek is hallik, p. *sarló*, *tarló*, *vásárlás* h. *salló*, *talló*, *vásállás* stb. Mint-hogy a kétféle kiejtés itt is váltakozik, megtörténik aztán az is, hogy az eredeti *ll* h. is *rl*-et ejtenek egy szóban. Előfordul p. *béllés* h. *bérlés*, *csobolló* h. *csoborló*, *sallang* h. *sarlang*, *csöllő* h. *csörlő*.

A *zacskó*, *zászló*, *zálog*, *záptojás*, *záporeső* helyett a Dunán túl s a Duna mellékén nagyon el van terjedve az *acskó*, *ászló*, *álog*, *áptojás*, *áporeső* kiejtés. Honnan magyarázandó ez? Azt hiszem a névelővel való kapcsolat okozta itt a nyelvérzék megtévedését: az *ács*, az *ászlók*, az *álm* analogiájára amazokat is így választották el: az *acskó*, az *ászló*, az *álog*. Ugyanílyen

*) Ny. VI : 286. — *Csolkja* Ny. IV : 288, *csolkot* Abafi, Tréfás Nép-dalok 34. — *Szölke* Ny. IV : 62.

**) Mint *fűtve*, *törve* mellett itt-ott meg van őrizve a teljesebb *fűt-vel*, *törvel*, úgy van írva *össze* h. *összel* »Borsszem Jankó« 563. sz. 5. l.

okból mondja fordítva a magyarul tanuló tót az ilyeneket: (a) *zország*, (a) *zember*, minthogy a főnév többször fordul elő névelővel, mint a nélkül. Hisz ismerünk szakasztott ilyen eseteket a román nyelvekben is. A mai francia azt mondja: *la lierre*, pedig ilyenkor kétszer ejti a névelőt, melyet már a latin *hedera*-nak megfelelő *lierre* magában foglal. Szintígy mondja *le lendemain*, pedig már a *lendemain* maga így elemződik: *len-demain*. Viszont az olaszban a sárgarézet, mely francziánul *le laiton*, spanyolul *laton* s még p. a velencei és milanoi nyelv-járásban is *loton*, a köznyelv így nevezi: *ottone*, — az *l*-et nyilván névelőnek véelve hagyta el. Hasonló érdekes jelenség az olaszban, hogy az *inferno*-nak van egy *ninferno* alakja is, s az *n* nyilván a vele gyakran járó *in* praepositióból ragadt rá.

Néha a szónak hangzására egyetlen egy más szó is bir annyi befolyást gyakorolni, hogy megváltozzék a kiejtése, s ilyenkor talán inkább azt kellene mondanunk, hogy a beszélő a két szót összezavarja s mintegy összeolvasztja. Mit szóljunk p. ha azt olvassuk, hogy a tatrangi csángóknál *számítalan* h. előfordul *száméntalan* (Ny. II : 524)? Nem lehet más, mint a rokonértelmű *számítalan* és *táméntalan* szók egyesítése. Ha Batsányi »*segélytő* kezeket« ír (Költem. 32), nyilván a *segélytő* és *segítő* szavakat zavarja össze. *) A *szalangál* ige is (Kreszn.) talán a *szabad* és *irongál* igékből, *feszenget* pedig a *feszeg*et (*feszéjtet) és *feszeng* igékből lett. S vajjon a *bizgat* igében nem szabad-e a hasonjelentésű *biztat* és *izgat* szavak összekeverését látnunk?

Szótárainkban találjuk a *fennyeden* szót, **) s talán nem tévedünk, ha a *fennyen* és *könnnyeden* szavakból magyarázzuk. — Arany Aristophanesében »*oly harczena férfiak*« nyilván a *harczos* és *marczena* összevegyítése. ***) Így csinálhatott a mi

*) »A rekedt *kös-örgös* hangján szépen akar zengicsélni« Üstökös 21 : 581; *nyöszörgés* + *köszörű* (v. ö. *köszörűli* torkát).

**) V. ö. »Csak *fennyeden* van érintve Homernál« Figyelő IX : 70.

***) Ide tartozhatnak még : »*Csivelyeg* : ögyeleg, mászkál minden cél nélkül« Ny. V : 181; v. ö. *tévelyeg* és *csivirég*-esavarog. — »*Furtonon* : folytonosan« o. 330; v. ö. a népuél szintén kelendő *furtonfurt* (= ném. *fort und fort*) kifejezést. — »*Pocskány* : vakandok« o. 572; v. ö.

régi krónikánk a hűnből *Hunor*-t, hogy a *Mogyor*-ra rimeljen S eszembe jut itt, a mit egy német nyelvész említ (J. Egger, Indogerm. Consonantismus 6), hogy egy német gyermek egész hatéves koráig azt mondta *durstig* helyett: *ich bin dursterig*, és négy éves korában, mikor ezt hibáztatták, azt felelte: »weil es heisst *hungerig*, muss es auch heissen *dursterig*.« Ilyen erősen hat egy-egy rokonjelentésű szó analogiája.

Még csak egy-két példát a hangtan köréből.

Azt mondjuk *tisztogat*, *hullogat*, *allogat*, s ezek bizonyosan már régente a *tisztójtgat*, *hullogtjat*, *allogtjat* alakokból rövidültek. Ha manap a *fordít*, *számít*, *készít* igékből gyakorított képezünk, így mondjuk: *fordítgat*, *számítgat*, *készítgat*. De hallottam ezeket is: *fordogatja*, *na hajlogasd*, s ezek világosan a *tisztogat*-félétől vették alakjokat. Szintolyan régi rövidítéseknek látszanak *mutatgat* h. *mutogat*, *hitetget* h. *hitéget*, s ezeknek hasonlóságára mondanak Kecskeméten *bizogatást* *biztatgatás* helyett, és Göcsejben *sírogatást*, *síratgatás* h. (Ny. II: 421. *) — Azonban viszont a régi *tisztogat*, *hasogat*, *allogat*, *teréget* helyett itt-ott azt is mondják: *tisztígat*, *hasígat*, *allogat*, *teríget*, s itt a magánhangzó a mai *tisztít* stb. alapszók kiejtéséhez alkalmazkodott.

Másutt és *másuvá* helyett írónál s a nép nyelvében előfordul *másütt* és *másüvé* (az utóbbi p. Kálmány Koszorúiban), s ez annyival föltünőbb, mert ép ellenkezője a fön említett illeszkedéseknek. Magyarázatul csak az szolgálhat, hogy a többi ilyen alakú helyhatározó véletlenül mind magashangú s ezek a *másutt* végzetét is a magokéhoz hasonítják: *egyebütt*, *egyebüvé*, *egyebünnon*, *együtt*, *együvé*, *középu*, *helyütt*, *míndeütt*, *míndeüvé*, *míndeünnon*.

Szász K. azt írja egy helyütt: »a sors üldöz *bennönket*« (mert a rím: *jött meg*, Ford. I: 198), s bizonyára az *egyönket*,

poczok, *patkány* és *czizkány*. — *Nyitorál* és *nyitorog* MNy. VI: 343; v. 6. az *njtó* *nyítást* s a *nyitorgást*.

A román nyelvekben p. a latin *recusare* és *refutare* egyesült így s lett belőle ol. *rifusare*, fr. *refuser*.

*) Igaz hogy ez a *sír* ige származéka is lehetne, és *mutogat* a *mut* igéé, mely a Szabács viadalában fordul elő.

kettönket, *hármónkat*-félék példáját követte; ezt teszszük akkor is, ha *egyikünk* h. *egyikönket* mondunk.

Még csak azt akarom itt megemlíteni, hogy néha a helyesírás is tisztán ilyen analogiákból szokja meg egyik-másik szónak ilyen vagy amolyan írását. *Higgyen* olyan alak, mint *viggyen*, *ígyál* stb., de a legtöbben úgy írják mint p. a *haggyjon*, *faggyjon*, *fogyjon* szavakat: *higgyjen*. A *külömb*-nek ép olyan határozó esete *külömben*, mint *szebb*-nek *szebben*, de többnyire úgy írják, mint a *bödönben*, *azonban* szavakat, mintha a *-ben* rag volna a végén: *külömben*. Ide tartozik az is, hogy a *kis* *fiam*, *Kis Miska*, *kisasszony* hasonlóságára azt írjuk, hogy *kisebb*, pedig a kiejtés szerint *kissebb* volna. Szintén így viszonylanak egymáshoz p. *piros rózsá*: *pirossat*: *pirosat*, *képre*: *másképpen*: *másképen*, *épit*: *éppen*: *épen*, *egybe*: *égyet*: *egyet*, a *ház*: *ahhoz*: *ahoz* stb. stb.

Jelentéstan.

Ha a *szótanra* áttérve, a szavak jelentésének változását vizsgáljuk, itt már gyakran majdnem lehetetlen meghatározunk, hol végződik — hogy úgy mondjam — a jogosult, s hol kezdődik a hamis analogia. Ha az ausztráliai ember az először látott sertést kutyának nevezte, vagy ha a gyermek az először eső hót lisztnak vagy tollfosztásnak mondja: a magok álláspontjáról csak olyan jogosult átvitelt hajtának végre, mint mi, mikor a czetet a halra emlékeztető külalakról czeethalnak nevez-zük, holott a tudomány meghazudtol bennünket.

Nem akarok ezúttal bővebben szólni a szóknak valóságos, anyagi jelentéséről, melynek minden változását az analogia hatásaira vezették vissza, *) s e térről csak olyan néhány példát idézek, melyekben szembeűnő az analogia uralma. Ilyenek a *lud-tikmony*, *kő-keresztfa*, *fa-kövezet*-féle kifejezések, továbbá az *egy szikera víz*, *egy esep* tűz, *egy szál bankó* és társai, **) melyekben a tárgynak valami hasonlósága miatt ruházták rá az etimologice rá-nem-illő kifejezést. Ide tartozik aztán az

*) Sayce, id. munkájában 373.

**) L. »A Jelentéstan alapvonalai« cz. értekezésent I. része végén, és Ny. I: 407, V: 548.

összes népetimologia a mitologia némely meséivel együtt, melyek a szóknak hangzásából, más, mindennapi szók hasonlóságából keletkezett képzeteket szőnek össze.

Csak az *alaki jelentés* körében akarok kissé tovább időzni, vagyis az olyan jelentéseknél, melyekben bizonyos formális gondolati kategóriák lépnek elénk, s melyeket a nyelv rendszeren szóképzési alakokban fejez ki.

Első sorban áll itt az ige és névszó közti különbség. A nyelv rendszeren megkülönbözteti a kettőt alakilag, képzőkkel, p. a névszót igévé *-z* vagy *-l* képzővel változtatja, *ruha: ruház, láncz: lánczol*. Már most megtörténik, hogy egy-egy névszó véletlenül ilyen *s* *l*-féle szótagon végződik, s a beszélő e véghangokban amaz igéket sejtve, az ill. névszókat igékül használja. Így az *ábráz* főnévből, mely ezen módon »arcz, alak« jelentéssel volt átvéve a szláváságból, újabb nyelvünk *ábrázat*-ot alkotott, tehát a *-t* igevégnek vette. Minthogy a *kertész, zenész* stb. főnevek igék is lehetnének, képezték belőlök *kertészet, zenészet*-féle főneveket, sőt mintájokra a *kalász*-ből is ilyen főnév keletkezett: *kalászat*.*) Az *üdvöz* szó mindig melléknév volt, de Görcsönyi a Mátyás királyról írt énekében (53. l.) azt mondja, hogy »királt *üdvözök*«, s ép így veszi igének Szász K. ebben a kifejezésben: »*üdvözve* legyetek.« (Nib. 221. l.) és Vörösmarty ebben: »*üdvözlek* én« (csal. kiad. II: 225.) Olvastam valahol *kalózás*-t is kalózság v. kalózkodás h. és budapesti czímtáblán ezt: »*arany- és ezüst-lemező*«. Így változott a német *hechel* magyar *héhely* alakja *híhöl-ni* igévé, s termett aztán belőle egy új névszó: *híhölő*. Régi írónk a gyilkost *mordály*-nak is nevezik s ez nyilván a német *mörder* magyarosított alakja. De az *l*-ben igevéget éreztek, s innen van, hogy — különféle íróknál — ezek a szók is találhatók: *mordáló, mordálás, megmordálni*. Kazinczy és Berzsenyi levelezésében (42) a *gyámol* főnév már ige gyanánt van alkalmazva: »Magáért nem kell azt becsülnünk, hanem magunkért szükség *gyámolnunk*!« s így hallotta Kresznerics a néptől is. Így lett a *bolt*-ből is *boltás, boltani*, mintegy az *oltás* és *bontás* rímjére; már

*) V. ö. *böngészészet*, s v. ö. *kalászat* közbevetett igeképzővel Tud. Gyűjt. 1839: XII: 5.

egy 1664-i csiksomlyói kéziratban előfordúl: »A klastromot megépítette, *megboltotta*, megfedette« (Egyh. Lapok 1869: 541.)*) Ide való még a *szabad* ige használata s egyes más esetek.***) — Az ige is gyakran átesap a névszók közé.****) Ez esetek közül különösen a *sírhatnám van* és társai említendők itt, melyek nyilván a *melegem van*-félék kaptájára vannak húzva.

Az igék és névszók *összetételére* nézve számos érdekes mozzanatot lehetne mint idevágót felsorolni.*****)

A meglevő változatos alakú *ikerszók* hasonlóságára minden nap teremnek újak, erről könnyen meggyőződhetünk, ha csak futólag belenézünk a MNyelvörben összeállított gazdag lajstromokba, s példákat nem szükség említeni. Kiemelendő azonban a következő jelenség. Az *ikerszók*nak első vagy második tagja rendszeren nem használatos mint önálló szó, sőt néha egyik sem. Azonban egyéb összetételek hasonlóságára néha az ilyenekből is kivieszi és használja az egyes szót a beszélő vagy író. Így keletkeztek a *zár-zavar* v. *zür-zavar, zene-bona, mendemonda, dib-dáb, lim-lom, apró-cseprő, tipeg-topog* mellett az egyszerű *zár, zür, zene, monda, dib, dáb, lom, cseprő, tipeg* stb. szavak, melyek közül némelyek valóban kivívták és megtartották helyüket a nyelv életében.

Különben is önállósítják néha az összetételnek egyik tagját: mikor p. Kazinczy eperfa h. csak epret mond, mint

*) V. ö. »Ál-deverbális és ál-denominatív képzések« című összeállításomat Ny. VI., különösen a 197. lapon. — Ezt is hallottam egyszer: »hát maga mit *monolog*?« azaz mit monologizál, mit mormog magában; v. ö. *mosolyog, andalog*.

**) A *nannagy* gyermekszórol l. Ny. IX: 77. A *fényes-kedik* félékben a *fényes* igőül vételéről Ny. VII: 492. — »*Hessetek* már a manóba! nem tágitok?« (A. Arist. I: 230): *hess* = *vessetek*: *vess, messetek*: *mess*.

***) L. a Jelentéstan Alapvonalait. — Az igeállítmányt névszónak veszi ez a találós mese is: Mikor királ a bolha? Mikor mászkirál. (Hasonló tréfás népetimologia: Néha a ló is János, mikor bojtór-jános.)

*****) Tegyük ide jegyzetbe egy csekélységet, mely szintén a hamis analogiát illusztrálja. *Föltétel* a *föltétel*-ből származik = képzővel, nem pedig *föl* + *tételez*, mégis azt mondják: *nem tételezhetjük föl*, úgy mint *nem tehetjük föl*. (Ilyen a *kifogásol* ige, mely a *kifogás* származéka; »hallottam egyszer ezt is: *nem fogásolt ki egyebet*.)

tölgyfa helyett lehet tölgyet mondani; vagy mikor más írók szemöldök h. csak öldököt írnak,*) mert p. szempilla h. is mondhatunk egyszerűen pillát.

Azt is mondjuk, hogy valakinek szelid-nézése van, azt is hogy szelid a nézése. Már most ép így oldják föl néha a birtokos összetételt is, úgy, hogy p. a *tolvaj-nézés*-ből ez lesz: »te rossz dög! *tolvaj a nézése is*« (Arany Arist. Dar. 863). Ilyenek még: »Hajólik a nézése« (o. Acharn. 97). »Bódit mint szesz, s nem oltja szomjadat, Éva almája, de *vaczkor az íze*« (Déliabók Hóse 139). »Czódrus az dereka, tekintete ráró; egész teste: hattyú; galamb: engedelme. Az hol kel, mint daru [e h. daru] oly szemes figyelme« (a Tököli-eposzban Thalyról).

Legkülönösebb azonban az, hogy néha olyan szóvéget is önállósítanak, mely voltaképen képző, nem pedig alapszava a vélt összetételnek. Így önállósítja félig-meddig a finn nyelv az orosz *-nik* képzőből lett *niekka-t*. Így érzi a német a *selig* melléknevet a *redselig, saumselig, mühselig*-féle szavakban, pedig az utóbbi nem egyéb, mint a *mühsal-ig*-képzős mellékneve. Így tesz a palóc, mikor a *kiseded*-ből elvont *ded* szót használja ugyanolyan értelemben (Szvorényi, Fejlődési Tünetmények, Egri értesítő, 34). Így keletkezhetett a *gyügyü* szó az *egygyü* (mintegy *egy-gyügyü*)-ből. Hyen az is, mikor az idegenszerűségeket röviden *izmusok*-nak nevezik, elvonva a *latinizmus, germanizmus* szók második felét. — A népetimológiának ez a fajtája általában többször fordul elő a tudósoknál, mint a népnél. Például az *olegyit* igéi már Tótfalusi Miklós így magyarázta: »*olegyitem* est compositum ex particula *el* et simpliciter per se inusitato *egyitem* . . . , et est *el-egyitem*, quasi *el-zavarom* 's *egygyé* tészem; per transpositionem scribitur *olegyitem*, sed utrum bene, nescio.«**) Ilyen álszó az a *csik*, melyet

*) »Bezontos öldökei alól öldökölő pillantást lövelt arra a vakmerőre« Porzó a Vas. Ujs.-ban XXVII: 27.

**) Corpus Gramm. 637. — Ezt hallottam egyszer egy nem született magyartól: ne *abáljon* úgy ki én velem; és egy másiktól: *föl-abáltunk* az ablakba e h. fölkiabáltunk; s egy tanítványomtól, mikor a Horatiusok történetét beszélte el: »a királyt tanácsolta Hnak, hogy *lebbessen* föl.« V. ö. még »nem *sítette kézbe*« Ny. I: 364, és *fa-önd* (*bőr-önd* mellett)

a Cz. F-féle szótár fölvevett, mert látszólag megvan a *farcsik*-ban, holott ez az egész szóvég két kicsinyítő képzőből áll (*farcoska, farcsika*, l. Budenz NyK. 13: 167). Szintén szerencsétlen magyarázat, midőn a *farcsik farcsok*-hoz egészen hasonló kicsinyítő *hancsok höncsok* szóban Szvorényi (az id. h.) a vonalat, határt jelentő *csik* szót fődözi föl. A *szélhűdés*, mely csak olyan képzés, minők *bűnhűdés, vénhűdés, hírhűdés*, orvosaink nyelvében *hűdést és szívűdést* okozott. A *becsmérel* igét így tagolták *becs-mérel*, »becsét méregeti« s azt hitték, hogy ez kimentti az újabb *képvisel-féléket*; pedig társával, a Faludinál előforduló *becsmérez* igével együtt a szintén meglevő *becsmél* származéka, ez pedig ép oly viszonyban lehet a *becs* szóval, mint a *kegy* szóval a csángó *kegymél* »elkényeztet« (Ny. V: 378). — De elégedjünk meg evvel a néhány érdekes esettel, mert ha a nyelvészeknek hamis analogiára támaszkodó szófejtéseit mind föl akarnók sorolni, végenemszakadó munkába fognánk.

Az összetételek közül különösen az igenévféléknél akadunk érdekes analogiás szerkezetekre.**) Ezek közül itt csak egyet fogok fölemlíteni.

Számos körülmény majdnem kétségtelenné teszi, hogy az *isten-adta* féle kifejezéseknek vagy *isten adata* vagy *isten adottja* volt az eredeti alakjuk. Minthogy azonban az *isten-adta, féreg-rágtta, eb-ugatta, ördög-kötötte* egészen az ige perfectumához hasonlít, a nyelvérzék megtévedt s valóban igéknek véve ezeket, alkotott ilyen szólásokat: *urát hagyta szolgálja, bábját vesztette gyermek, házát tévesztette barom*. Ezeket Vass József közölte az ormánsági nyelvjárásból MNyelvészet V: 131. De már Gelejinél olvassuk: »*jót unta balgatag emberek*« (vt. II: 247), és Ballagi példabeszédei közt: »*Örül mint a másét elverte gundár*.«**)

Ny. I: 49. — Hyen hibák a magyarul tanuló idegenek beszédében gyakran megesnek, de mint látjuk, minden hibának megvan a maga mentsége.

*) V. ö. »A szavak összetétele a magyarban« cz. tanulmányomat a Ny. V. kötetében.

**) Gogol elbeszéléseinek m. fordításában: *Egy magát megszedte pénzügyi hivatalnok*.

Lássunk most néhány példát azon névszó-jelentések köréből, melyeket nem összetétellel, hanem *szóképzéssel* fejezünk ki.

A román nyelvekben számos latin semleges főnévből, mert véletlenül jobbra többes számú, tehát *a*-végű alakjokban voltak járatosak, nőnemű főnevek váltak a rendes nőnemű *a* végzet kedvéért. Például a latin *folia, vela, studia* a francziában *la feuille, la voile, l'étude*. — A németben is nem egy *e* végű többesszámú alakból egyszámú femininum lett. A halánték azelőtt *der schlaf* volt, s többese *die schläfe*; most az egyes szám *die schläfe*; így lettek nőneműekké s egyes számokká: *die träne, die zähre, die tücke*. — Külömben a magyarul beszélők is megfélekednek néha arról, hogy a szó már többes számban van, s új többest képeznek belőlök. Nagyon elterjedt alak p. a nép szájában a *birákok* v. h. *birák* (p. Ny. VI: 272; »egymás hátára állanak, mint a lédeczi birákok« Arany L. Népm.) S ismeretes a nyelvjárási, különösen göcseji és őrségi *) pleonasztikus *mieinkék, lovainkok, ökreimek*.

Az analogia teszi, hogy a *fecske, macska, bárka, csuszka, írka-fírka*-féle szavakban kicsinyítést érzünk, holott az elsőben az alapszót már nem is sejtí a beszélő, a *bárka* szó idegen, s az utolsó kettőben egészen más képzés lappang. — A *lócza, uceza* szavak is idegenek, de a *Palicza, Katicza, farkicza* kicsinyítőképzőjét érezték bennök, úgy, hogy az utóbbit utcának írták, mintha *út*-ből származnék, az előbbi helyett pedig valóban *lókát* is mondanak (»üljünk le az Isten *lókájára*: heverészzünk le a gyepre« Ny. V: 325. v. ö. X. 100). Szintúgy van egy régi levélben az *unoká*-ban megsejtett kicsinyítő *ka* a *-cska* képzővel fölváltva: »*unocskáim*« (Lev. Tár II: 370).

Alaktan.

Az alaktanban mindenekelőtt a tők alakjára kell egy pillantást vetnünk.

Pohár, kosár, számár más nyelvekből jöttek át és tárgyesetők régi íróinknál így van *pohárt, kosárt, számárt*. De később a *madarat, egeret* alakokhoz alkalmazkodva megrövidí-

*) Ny. II: 562 Soprony megyéből.

tették többeli magánhangzóikat s most így hangzanak: *poharat, kosarat, számarat*. *Mocsárok* h. is hallani már néha *mocsarákat*.

A *terem* többes száma és tárgyesete még 1848-ban *teremek* és *teremet* volt, most már követi a *verem, vermek, vermet, álom, álmat, álmok* mintákat és így alakul: *termek, termet*. Dunán túl már az *öröm*-ből is *örömt*, a székelységben *bicsok*-ból *bicskom*-at, sőt Bácskában *kípor* (kü-por, kő-por)-ból *kíprot* képeznek.

E külső analogiákkal szemben a belső analogia működését látjuk abban, hogy a *tavon, tavat*-féle szóknál mindinkább terjednek az ilyen összevont-töví alakok: *tón, tót, szót, szók, mennyköt*, hogy ezek is összehangzásban legyenek az ill. szónak egyéb alakjaival: *tó, tóban, tóhoz, tóra*. Az pedig már régóta uralkodó szokás, hogy p. az *országol* ige többese *országolnak*, nem pedig *országlanak*, mely azelőtt egyedül volt szokásos.

A gyermeknyelv számos példát nyújtana még. A gyermek p. a *sok* tőt megtartja a középfokban s azt mondja: *sokabb*, mint a német gyermek *mehr* h. *vieler*-t mond s a franczia gyermek *j'irai* h. *j'allerai*-t és *j'aurai* h. *j'avrai*-t. Szintúgy megtartja az *eszik, iszik* sz-es tövét a bef. cs. alakjában: *eszett, iszott*, s *áru-lo-k* mellett azt mondja *áru-lo-ttam* stb. stb.

Más nyelvekben is gyakran tapasztaljuk, hogy így iparkodnak egyes tőalakokat tipikussá téve s a többbit lassankint hozzájuk hasonlítva, redukálva, nyelvtanukat egyszerűbbé tenni. Így az újjörögben számos névszó vált a tipikus *ἰαναρῶς* és *ταμῶς* mintákhoz hasonlóvá, úgy hogy p. *γύλαξ*-ből *γύλαξος*, *ἄνηρ*-ből *ἄνηρας*, *βασιλεύς*-ből *βασιλεύας* lett. S már a régi görögben *ἔρι*-s p. átvitte rövid *ἔρι* tövét (*ἔριδ* helyett) az accusativusba: *ἔρι-v*.

Térjünk át egy görög példával a *szóragozásra*. *Πόλις* és társai a többes accusativust *πόλιας* helyett *πόλις* alakban képzik s ez nem keletkezhetett amabból hangváltozás útján, hanem csak úgy magyarázható, hogy a nominativus alakját alkalmazták belső analogiánál fogva accusativus gyanánt is.

Ugyanígy jelenséget látunk a magyar ige föltétes módjában. Itt ugyanis a régi tárgyas *írnök* alak a közbeszéd-

ből majdnem egészen kihalt s helyette is a tárgyatlan *ír-
nánk járja*.

Szintúgy egybeesett már századok óta a *-ben* és a *-be* rag, csakhogy hangtani okból (mint *sem* és *se*), a mennyiben az egyik elvesztette végmássalhangzóját. S itt az analogiának egy másnemű nyilvánulását látjuk. Minthogy a hol kérdésre majd *-ben*, majd csonkítva *-be* a felelet, a két alakot a nyelvérzék egyértékűnek vette, s régibb tudós írónk a hová kérdésre is a teljesebb, tehát helyesebbnek látszó *-ben* ragot használják, úgy hogy egyiknél másiknál talán meg se találunk a *-ba* *-be* ragot.

Ismeretes a németben és angolban a kétféle igeragozásnak egymásra való folytonos hatása, főleg oly irányban, hogy a régibb, hangváltoztató, s most már rendhagyónak látszó erős igék szeretik az uralkodó gyöngé igék egyszerűbb mintáját követni, szóval a gyöngé ragozásba áttérni. Ehhez hasonlíthatjuk a mi nyelvünkben az ikes ragozás gyöngülését s az iktelen mintának mindinkább növekedő uralmát.

A ragozásban is találunk olyan pleonasztikus alakokat, minőket a többes számra nézve említettem. Midőn a *Pesté*, *Egré*, *Szögedé* helyhatározók kezdtek szokatlanok lenni, az utóbbihoz az *Abonyba*, *Sz.-Mártonba* mintájára hozzátették még a *-be* ragot s lett *Szögedébe*. Szintúgy mikor a *fölül*, *alól* ablativusokkal elkezdtek a hol kérdésre felelni, a honnan kérdésre még egy ragot toldottak hozzájuk, s lett belőlük *fölülről* *alulról*, és példájokra *hazúlról*, bár erre nem volt szükség, mert *hazúl* maga sem felelt soha a *hol* kérdésre. Nehezebb volna már az *ötöt*, *asztat*, *esztet* kettős tárgyragját megmagyarázni; de szakasztott ilyen névmási tárgyak vannak némely török nyelvben. Némileg hasonló jelenség az is, hogy a görögben a *Σωζατης* töből való szabályos (*Σωζατης*) *Σωζατης* accusativushoz hozzátették még a *-v* ragot is, hogy az *Αλιβλαδην* mintához hasonlítson. Viszont *Ζεις*-nak *v*-ragos *Ζην* acc.-ához hozzátették még az acc. *a* ragot s ez a *Ζηνα* aztán egészen végigragozható *n*-es tövet termelt: *Ζην Ζηνε Ζηνός Ζηνé*. *)

*) L. Gustav Meyer jeles görög nyelvtanát (Griechische Grammatik, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1880.) 322. cikk. — Egyéb pleon.

Kor-á-n és *ide-jé-n* *n*-ragos határozók ugyan, de személyképzős főnevekből. Az elsőt azonban nyelvünk már régen olybá vette, mintha a *szaporá-n*, *lomhá-n késő-n* módjára egy *kora* melléknévből volna ragozva, s képezte hozzá ezt a középfokot: *korá-bba-n*, s ezt az igét: *korít* az óra (Kreszn.). A kapniki nyelvjárás pedig az *idején* mellé is megalkotta ezt a középfokot: *idejébben* (Ny. III : 498). *) Hasonlóképp magyarázhatjuk a *nyilván* középfokát: *nyilván-bba-n*.

Mondattan.

A mondat szerkesztésben megint olyan tág tere van az analogiának, mint a jelentésben, úgy, hogy zavarban van az ember, a sok közül mit emeljen ki.

»Tessék leülni!» Itt *leülni* az alany, s az egész annyi mintha azt mondanám: tessék a leülés. Minthogy azonban rendesen a cselekvő személy alanya a mondatnak, a »tessék» szót önkéntelen a megszólított személyre vonatkoztatjuk, ezt érezzük alanynak, úgy, hogy p. ha több személyhez szólunk, mindinkább lábra kap már ez a szerkezet: *tessenek leülni*. **) — Egészen ilyen változás történik a *kell*-igés mondatokkal. Ha azt mondjuk: *állni kellett*, ez a. m. állás kellett nekem v. neked. De ezt is elkezdí a nép nyelve itt-ott így mondani: *állni kellettem*, *állni kellettünk*.

Hasonló jelenséget idézhetünk a mondatnak tárgyára vonatkozólag. A legtöbb nyelvben kifejlődött a szenvedő mondat szerkezet, mely rendesen ilyenféle kifejezésekből lett: *kitudódik*, *eladódik*, *il se dit*, *der wein trinkt sich*, mintha a szenvedő tárgy egyúttal maga volna a cselekvés végrehajtója. ***) A szenvedő szerkezet a rendesebb, egyszerűbb, szokottabb cselekvőtől abban tér el, hogy a szenvedő mondatban a cselekvésnek tárgya a mondatnak alanya. Ezt az anomáliát már

alakok: *to-vá-bb-á* a *több-é*, *kevésbb-é* példájára; *egyenes-t-be-n* (Gelejinél) a *rendes-be-n dülte-bbe-n* mintája szerint. — *Estenden* h. *estendet* (Borszem J. 563. sz. 5. l.), mint *ianen* mellett *innet*.

*) Előfordul különben egy-két írónál már a XVII. században is.

**) »Tessenek elhinni» Jókai. V. ö. még: »Nehogy azt méltóztassék gondolni a t. ház» u. a.

***) L. Ny. VII. 482.

most a nyelv itt-ott törekszik elenyészteni, úgy, hogy egyéb esetek analogiájára a szenvedő mondatban is tárgyat, accusativust tesz az ige mellé. E nevezetes szerkezetnek két példáját ismerünk: egyiket egy hazai nyelvjárásunkból, a másikat egy rokon-nyelvből. Az ormánsági nép így beszél: »*el van addal* [-adva] *a buzát, a deszkát mind oda vive, még van véve a bort.*« És a finn nyelvben használatos ez a szerkezet: »*on minua lyötye*« = »meg van engem verve, est me verberatum«, azaz meg vagyok verve; »*on häntä kiitettye*« = »meg van őt dicsérve, ihn ist gelobt worden«, azaz megdicsérték.

Nagy szerepe van p. még a szórendben is az analogiának. Megengedő mondatokban az a régi szokás, hogy az *is* kötőszó az ige után következik, p. »ha elhagytalak *is* nálatok vagyok gondolatban.« S ez nagyon természetes, mert ezek a mondatok eredetileg így hangzottak: »ha elhagytalak — *akkor is* nálatok v. g.« Minthogy azonban az a mondat, hogy »elhagytalak« az *is* kötőszóval rendesen így hangzik: *el is* hagytalak, — ez az analogia azt idézte elő, hogy országszerte mindinkább terjed ez a szórend a megengedő mondatokban is, úgy, hogy azt mondjuk: »ha *el is* hagytalak, nálatok v. g.«

Csak még egy esetet az összetett mondat köréből. Azt mondjuk: *mentül* több, *annál* jobb, v. *mennél* több, *annál* jobb, v. *mentül* több, *attul* jobb, v. a *mennyivel* több, *annyival* jobb; szóval a két kötőszót szeretjük egyenlő alakkal ejteni, hogy jobban megfeleljenek egymásnak. Pedig kezdetben valószínűleg így hangzott e szerkezet: *mendtül* (v. *mendnél*) több, *annyival* jobb; azaz, ha mindnél több, ha legtöbb, akkor annyival jobb; s a két társmondat csak idővel vett föl megegyező, analog külalakot. *)

Szóképzés.

Az alaktani jelenségek közül kihagytam a szóképzést, hogy itt végül külön s részletesben foglalkozzam vele.

A szóképzésben a legérdekesebb fejlemények egyike mai míveltető <aszt> képzőnk. A harminczas években a *növeszt* ige új volt, és Lovász a Nyelvújítás hibáiról írt füzetkéjében

*) Az analogiának utolsó következménye ez: »*mentül* — *antul*« Borsszem J. 458. sz. 9. l.

szokatlanak mondja e h. nőt. Egynémely grammatikusunk megrója az új *meneszt* igtét is, mint szabálytalan képzést, mert különben ilyen míveltető alakjok csak <ad-ed> végű igeeknek van (éled : éleszt, ébred : ébreszt), s mert *meneszt* a *küld* ige mellett fölösleges. Az utóbbi megjegyzés talán igaz, de az első kifogáshoz nem járulhatnék hozzá. A ki először használta a *meneszt* igtét, bizonyára akaratlan s öntudatlan alkotta, *) és újabb időben számos ilyen <aszt> képzős míveltető ige termett: *omlaszt, ömleszt, bomlaszt, ugraszt, futaszt, rugaszt, fejleszt, botlaszt, torlaszt, hullaszt, mulaszt, veszeszt, uszaszt* stb. **), a nélkül, hogy használatban volna mellettük a megfelelő *omlad, ömled, bomlad, ugrad*. Ezek az új igeek tehát tisztán a megvolt nagyszámú *éleszt, ébreszt, fáraszt*-félék analogiájának köszönik létüket. A nyelvérzék t. i. e régi igeekben nemcsak a *t-t*, hanem az egész <aszt>-ot vette míveltető képzőnek, mintha p. *éleszt, forraszt* egyenesen az *él, forr* igeékből volnának képezve. Azonban nem nehéz meggyőződnünk róla, hogy itt alapúl **élesz(ni) *forrasz(ni)* igeeknek kellett szolgálni. Ezt következtethetjük már abból is, hogy hisz puszta *-t* a rendes míveltető képző, és hogy p. a *nyugoszt* igével szemben nemcsak a *nyugod(ni)* ige áll, hanem az *sz-es nyugossz(ik)* is. De egészen világossá lesz a dolog, ha a *választ, ereszt* igeek mellett jócskán előforduló <aszt>-végű főnevek míveltető vizsgálgjuk. Ilyenek: *válasz* (Ny. V : 233) *eresz, rekesz* (Kr., talán *vetesz* is azonos vele) *támasz* (MA. Ny. II : 317) *horpasz* (*horpacz* is Ny. II : 427) *szakasz, tapasz* (*tipaszos*, Ny. I : 424) *riaszmódra* (M. Nyelvészet VI : 346) *éleszmag* (o. 323). ***). Ezekről tud-

*) Gyulai Pál értesít, hogy újabban Szenvey használta először az ötvenes évek elején a Pesti Naplóban, de meg van Bartzafalvinál is.

**) L. többet is Ny. Köz. XV : 262. Hozzájuk járul még : *égesztel* Ny. I : 232 = églel ; »míg egyszer csak megszülesztette e nevezetes csodabogarat« P. Hirl. 1880 : 352. mell.

***) Ezek mind cselekvést v. ennek eredményét s eszközét jelentik s így rájuk illik a szövegben adott magyarázat. De másféle jelentésűek s így talán más módon képződtek a következők : *kopasz, kopac* (v. ö. *hopik, koppad, koppaszt*) *szikasz* v. *csikasz* (*szikasz, szikkad*) *degess* (Ny. VII : 457, A. Nagyid. Ozig.) *kornyasz, pittyesz* (=pittyedőt alakú« Cz. F) *pittyas* Tsz. *Kotyasz* (gúnynév Ny. V : 382), *terjessz* (gyermekversben Ny. IV : 559) *dölesz-szék, ijesszék, daviszka* (Ny. VII : 42).

juk, hogy azelőtt <aszt-ra végződtek: a válasz választ volt (p. >több sophisták választig törték a fejüket ezeknek magyarázatjában.« Dávid Ferenczből Ny. VI : 358, és a Leveles Tárban sokszor, MA-nál is); és egyes nyelvjárásokban maig fönmaradtak: választ (I. Szilády RMK. III), tapaszt Ny. II : 277 (o. választ is), rekeszt (Dugonicsnál, Ny. IV : 186), ereszt (toldás az asszonyi ingbe Tsz.), és élesztmag (Tsz.) *) Sőt még teljesebb alakjoknak is maradt egy-két nyoma: Gvadányinál előfordúl az árasztat (>ki vadászna ily nagy árasztaton?« Unalmas Órákban való Időtöltés 37); és a Tanulmányok egy közleménye szerint a ház eresztét még eresztet-nek is nevezik. Árasztat és eresztet olyan főnevek, mint tesztem vadásztat és kereset, tehát nyilván-ugyanazon áradást és eredést jelentő áraszt-, ereszt- igék származéka, melyeknek a mai áraszt és ereszt a míveltető alakjok. Minthogy azonban az sz-es alapige nem maradt életben, ma az egész aszt-ot míveltető képzőnek érezzük s alkalmazzuk az ugraszt, fogyaszt-félék képzésére.

Ennek az <aszt képző keletkezésének érdekes párját találjuk a latinban. Ismeretes s a többi árja nyelvben is el van terjedve a latin -tro képző, mely ara-tru-m-hoz hasonló eszközneveket alkot. Ezzel a képzővel lett haur-io-(*hausio)-ból haus-trum, rad-ere-ből a d-nek szokott s-re változásával ras-trum, rod-ere : ros-trum, claud-ere : claus-trum, a skad gyök-ből cas-trum stb. Minthogy így egy egész sereg -strum-végű

Szintúgy vannak képezve az irodalmi nyelvben : vigaszt(al) : ví-gasz, torlaszt : torlasz, nyomaszt : nyomasz Cz. F. terpeszt : terpesz-ugrás (a tornázásban) tenyész : tenyészkos, >országos lötenyész-kerületek alakítása« Egyetértés 13 : 252 mell.; emészt : emésztgödör Ny. V : 37, emészt-nehétség.

Nincs már -sz-végű ige sem a következők mellett : dugaszt v. dagaszt (gyugaszt Ny. II : 183), csipisz (>csipet« és >ujjal mutatott füge«, hasonló az irodalmi csipesz >csipő eszköz«), lappaszt (>alattomos« Tud. Gyűjt. 1833 : X : 78), sündesz dongás (>sovány«, v. ö. sündik, sinlik, Ny. II : 178).

Nem tudom magyarázni ezeket : cseplész, cseplész (v. ö. csökök, csökölész ?); dobasz.

Kellő alap nélkül vannak képezve az irodalomban : kutasz, rakasz.

*) Választ : válasz olyan rövidítés, mint viasz : viasz, baracsk : baracz, miért : miér', megint : megint', majd : maj'.

szó keletkezett, később a -trum képzővel egyértékűnek vették ezt az egész -strum végzetet s így mindenestől alkalmazták új szavak képzésére : így lett a lu-ere igéből lu-strum, flu : flu-strum, mon-ere : mon-strum, capi-o : capi-strum. *)

A latin -tura képzős szavakat, minők na-tura, scrip-tura, cae-sura, a román nyelvek olybá vették, mintha az igenéből volnának képezve : natus : nat-ura, script-ura, caes-ura. Ezt a végzetet aztán egyéb névszókhoz is hozzátették, s úgy látszik, így keletkezett a denominatív -ura képző ilyenekben : alto : alt-ura, magasság, fr. vert : verd-ure zöldség.

Igy vehetik föl egyező jelentésű és hangzású szóvégek a képzők látszatát, és voltak indogermanisták, a kik a flexiobeli (ragozási) alakok keletkezését általában ilyen szóvégek >adaptatio«-jából magyarázták és tagadták az agglutinációt. **) Az imént tárgyalt példák bizonyítják, hogy — a nélkül, hogy az agglutinationnak az alakokban való uralkodó szerepét megtagadnók — elismerhetjük az adaptációt is, mint valóban szereplő tényezőt a nyelvtani alakok fejlődésében. Ha ez eredményt tovább akarnók alkalmazni, így képzelhetnők például a legtöbb ugor nyelvben magánhangzóvá olvadt vagy j alakú, de eredetileg g-hangú gyakorító képző eredetét. A menést, haladást, folyást jelentő igék az ugor alapnyelvben majd mind ilyeneknek mutatkoznak : kogo-kege-, jogo-jege-, togo-tege- v. sogo-sege-, logo-lege-, tehát — véletlenül-e vagy valami belső rokonságnál fogva, az más kérdés, elég az hozzá : — többnyire g-hangú szótaggal végződtek. Minthogy a menést, futást, folyást rendszeren huzamosabb eselekvésnek képzeljük, nem lehetetlen, hogy ennek mintegy közös szimbolikus kifejezését sejtették abban a -go-ge végzetben, úgy, hogy aztán egyéb igékhez is oda függesztették, mint frequentatív igeképzőt! —

Lássunk még néhány apróbb dolgot.

Az ol-t ige világosan az al-sz-ik ige míveltetője és nyelvemlékeinkben valóban így hangzik még : obut, alut. Most azonban nagyon el van terjedve az ojt kiejtés, úgy, hogy alszik és

*) Így magyarázta ezeket Osthoff, Kuhn's Zeitschr. 23 : 314.

**) L. Alfred Ludwig, Agglutination oder Adaptation. Prag, Calve, 1873.

ajt hangzásukra nézve meglehetősen eltávolítottak egymástól. Ebből magyarázható már most, hogy a nyugat-somogyi népnyelv a gyertyának elalvását, elajtóását így fejezi ki: »*elajlik* a gyertya.« Az analogia, mely ez új igét szülte, ez volt: *ajt*: *ajlik* = *rejt*: *rejlük* = *hajt*: *hajlik*. Ide sorozhatom még a veszprémi gyermeknyelvben, de talán máshol is hallható *dömlük* igét, mely a *dül* ige helyett van képezve a *dönt* szó párjával, s ehhez úgy viszonylik, mint *ömlük*: *önt*, *omlik*: *ont*, *számlük*: *szánt* stb. Nem fog oly különösen hangzani ez az *ajlik* s ez a *dömlük*, ha megemlítem, hogy szakasztott ilyen átalakításokat hajtott végre művelt köznyelvünk, talán a jelen században. Tudtomra legalább a múlt században még nem volt használatos sem a *fejlük*, sem az *ömlük* ige, hanem mindig *festük* volt a *fejt* ige megfelelője (mint *esik*: *ejt*), és *omlik*, *ötl(öd)ik*, *foly* voltak az *önt*-nek társai. A *fejlük* (*fejlődik*) és *ömlük* igéket ugyanaz az analogia szülte, melynek más hajtása a somogyi *ajlik* s a gyermeknyelvi *dömlük*. — Még egy érdekes példa a gyermeknyelvből. Egy atya kézen fogva vezeti kis fiát s azt mondja: »Mért maradsz hátra fiam?« A fiú így felel: »Nem maradok én el, csak ez a kő *maradított* el.« Az analogiák: *áll-ít*, *száll-ít*, *vesz-ít*.

A mozzanatos igeképzők közt van egy *-int* képző, mely azelőtt *-ént* volt (*teként tekint*, *emelint*, *csavarint*), s melyben az *n* a *pattan villan*-beli momentán képző. S van aztán egy mozzanatos *-ít* képző is: *merít* stb. A kettő egymással gyakran váltakozik is: van *emelint* és *emelít*, *csavarint* és *csavarít*, *pödörint* és *pödörít* stb. E váltakozás okozza, hogy a különben egészen mástermészetű *-ít* helyett, mely névszókából *bús-ít*, *fehér-ít*-féle igéket képez, szintén ejtenek néha *-int*-et. P. »gondolatjaikat *nehézinti*« (Lovász, Nyelvúj. Hibái 41); van egy *Busintó* csárda (Ny. IV: 383); s már háromszáz éves nyelvemlékeinkben akad egy-egy *fejérint* alak (feyrentesse meg Lev. Tár I: 104; »hasonlatosok vagytok az meg *fejearentel* koporsóhoz.« Érdy c. 173 b. *)

»*Harmad-magammal*« szó szerint annyit tesz, hogy magammal mint harmadikkal. Azt nem mondjuk hogy *néhány*

*) A műveltető *kénysszerít* mellett is van *kénysszerint*. Ny. II: 119.

dük, *sokadik*, *többedik*, és mégis képezzük amannak analogiájára ezeket: *néhányad magammal*, *sokad magával*, *többed magával*; sőt elvétele ilyen is hallunk vagy olvasunk: *agarad magammal*. *)

Ő *kegyelme*, ő *kelme*, minthogy személyképzős kifejezések, a többest szabályszerűen így képzik: ő *kegyelmök*, ő *kelmök*; az utóbbi helyett azonban mondják a közönségesebb többes alak hasonlóságára: ő *kelmék* (l. Ny. VI: 116). Szintén ilyenek az *enyém*, *tiéd*-ből *enyé-i-m* *tié-i-d* helyett képzett *enyimek*, *tiédek*; már régi grammatikusainknál is így olvassuk; sőt az utóbbi már a Jordánszky-codexben is megvan: »legyenek azért *tiédek* ezek« 16. l.

A latin *emenda*(re), *delega*(re)-féle igék a magyarban az igeképző *l*-lel honosítottak meg: *emendá-l*, *delegá-l*; s minthogy a latinban ezek az *a*-hangzós igék vannak legnagyobb számmal, ugyanazt az *-ál* végzetet átvitték másfajta igékre is s azt mondták: *corrig-ál*, *repet-ál*, *refer-ál*, *promove-ál* (sőt *corrigatio*, *repetitio*, *referatio*). — Ide tartozik némely idegen képzőknek elvonása és hazai szókhoz alkalmazása, meghonosítása, mint ezeket a Magyar Nyelvőrben összeállítottam. **)

*) L. az Arany Arisztophaneséhez csatolt Glossariumot 288. — Ha már a számnevekről van szó, tegyük ide ezt is: »Az évezredek *billiárd* — eh ! akarom mondani — billióinak milliárdjai.« Koszorú 3: 340. Az indogermán számneveknél előforduló analogiás képzésekről a Kuhn-féle Zeitschrift 25. kötetében egész tanulmány van. Érdekes p. hogy tisztán a régi *terno* és *quaterno* mintájára alakult a köv. két szám: *quinternó* »*sesterno*. Továbbá, hogy már a régi lingua vulgarisból föl van jegyezve Festusnál egy *null*-val egyértékű *ninguli* alak, mely nyilván a *singuli* kaptájára termett (id. h. 233).

**) VIII: 296 s köv. — Kiegészítésül ide tesszük még ezeket:

A latin képzőkhöz: 1. *perézsmítáció* a »Szókölt Katona«-ban. — 7. *stabilis* tiszt, Jók. Kösz. emb. f. 2. II: 149; disagionális veszteség »Hou« 15: 285. sz. — *dicséria* (=dicsériáda) Borssz. Jankó 679. sz. 10. l.

A görög képzőkhöz: 1. *specializál* Ny. IV: 465; *profanizál* (rendesen *profandl*) Pesti Napló 28: 226. sz. 3. l.; *agyon-parliamentizált* nemzetünk »Egyetértés« 13: 219. sz.; »az ilyen *anomalizált* szók« (analogiára képzetek) Csokonai; »miért *anomalizál* éppen a genitívusban?« Tud. Gyűjt. 1829: V: 15. — 2. »Vadásszuk a Xenologismuszokat, s a *Magyarismusz* gyönyörű virágait elmellőzzük« Kaz. F. u. o. 1819: 25; »az effélék nem germanismuszok, de merem állítani, hogy nem is *magya*

Az analogiának számos érdekes termékét látjuk azokban a látszólagos anomáliákban, melyek a deverbális képzők denominatív s ezeknek amolyan használatában állanak. Minthogy ezekből egész sereget csoportosítottam már az 1877-i Nyelvőrben az »Al-deverbális és -denominatív Képzések« cz. cikkemben, szükségtelen volna őket felsorolnom; csak egy-két példát akarok említeni. *)

rizmusok Ny. IV : 414. — 3. Már Pázmánál előfordúl *ördögista*; *éaista* Kresznericsnél az énes szónál.

A németből átvett *-iroz* képzőhöz: *rezonroz* és *vezonroz* Jók. Csataképek 2. kiad. I : 18.

A francia *-iade*-hoz: *manasszesiádok* (Manasszes-féle hazug történetek) »Ellenőr« IX : 268. sz.; *Asbóthiáda* Borssz. Jankó 498. sz. 3. l.; *Bernáth-Gazziáda*.

*) Szolgáljanak az ott található gyűjtemény bővítéséül a következő adatok:

I. Áldeverbális képzések: A) Igék:

1. *-gat*: *ébreget* e h. *ébresztget*, régi; *babogat* (v. ö. *hábug*); *csöcsöget*: *lactat*, Káldi; *gyorsogat* Ball.; a gyermek fejét *meglapogatta*, Belényesi, Kar. Ének 125. 127; *csinogat* Kaz. V : 211; *szelédgeti* a lovat Comen. Janua 1. l. 88; *üresget*, tájszó Ball.; *karajgat* Ball.; *egyenget*; vereséggel illeték, aztán haza *szégyengetétk* PG mes. 57; *hamargat*, Biró Mból Kr. (v. ö. *hamarjon*, alább 18); *bátorgat* Dank. | Ide tartoznak az indulatszókhoz eredők: *jajgat*, *jujgat*, *óbégat*, *ugat*, *krágat* Tompa I : 299, hm-gat A. Haml. 114, *ühmet*, *ünet*, *tüllüget* Ny. II : 563, *hurrághat* »Ellenőr« 9 : 484, *nógat*, *hőget* Lászn. | *téget*, *tegez* Tsz., Gyarm. Nyelv. I : 148 | *előget*. — A *jajgat*-félékhez sorakozik ez a mozzanatos ige: *elősbake-hintá* magát Bel. Kar. En. 8.

3. *-gál*: *bódorgál* Dank.

4. *-dal*: *úrdal* »uralkodik rajta« Ball.

7. A *mesterkél* igét úgy látszik megmagyarázza (és *-l* képzősnek, nem pedig gyakoritónak bizonyítja) a dumántúli *mesterke* főnév, mely a *mester* szabályszerű kicsinyítője, s melyből *mesterkél* is van (Tud. Gyűjt. 1834 : VI : 89).

9. *-ng*: *ujjong*; *jajong*. Tompa III : 217 | *-g*: *jajogás* Gyövy V.; *ngavalyog* (a *fanyalog* analogiájára, melyről l. NyK. XVI : 266); *badarog* Ball.; ? *viszongás* Guzmics (v. ö. *viszony* és *viszállkodás*.)

Egyéb gyakorító-végűek névszókhoz:

-*szál*: *körömszál* (*körömszál* Fal. 711), *karomszál*.

-*szól*: *körömszöly* (azaz *körömszöly*) Dun. túl; föl-*hamzsolta* a

levest, Pap, Palóc Népk. 102=fölhopsol. Fal. 75.

-*esdl*: *hangicsdl*.

-*ndez*: *lélkendez*.

A *-ség* képző rendszeren névszókhoz járul. A *segéd* főnévből képezték a régiek a *segéd-ség-et*, de ebből a kiejtésben *segétség segítéség* lett, mintha a *segít* ige származéka volna. Azonfölül a *lehető-ség lehet-ség-gé*, *szülő-ség születeség-gé*, *nyerő-ség nyereség-gé* rövidült stb. Így egy sereg főnév a *-ség* képzővel igéből látszott képzettnek, s mintájukra aztán csakugyan keletkeztek ilyenek: *mulatság*, *nevetség*, *vesződség*, *gyűlölség*, *nincsenység*.

-kol: *pipákol* (e h. *pipál-kol*, v. ö. *pöfékel*) Belényesi Bp. Szemle III : 176, Kar. Én. 101.

11. A *-kod(ik)-koz(ik)-félék* nagy részét másképp magyaráztam Ny. VII : 492. — Érdekesek még: *körömködik*, Ny. VI : 366 | »visszakozz!» tornanászó; *visszakozó* szándék »Ellenőr« IX : 334 est.

13. *-hat*: a *végzetellen*-nek elfogadható magyarázata van most már Ny. VII : 98; analogiájára készült a *számhatatlan*, és *szörnyühetetlen*, melyet Vár-Palotán hallottam; a régieknél gyakran olvasható *mértékhetetlen* csak hangvesztéssel van e h. *mértékhetetlen*, mint *ostromlat* h. *ostromtat*, *ajánlván* h. *ajánván* stb.

16. *<adoz*: *hangadoz* Vör. Csongor és T.

18. A *hamarjon*-ra nézve v. ö. az olyan elliptikus kifejezéseket, minő: »*hamar* a mester a tisztelendő úrhoz« (egy népmesében). Ilyenkor könnyen tűnhetik föl állítmánynak s igének a *hamar* szó (=siet a m. a t. úrhoz).

B) Névszók:

1. *<alom*, *<adalom*. A *sokadalom sok-adalom*-féle magyarázatáról l. Ny. VIII : 532. (Gelejinél Corp. Gramm. 303. l.) — Ide tartozik még *büszodalom* Zvonaricsnál. Az újabb *szabadalom*-ban a *szabad* megint igének van véve. De természetbúváraink ilyen növénynevet is alkottak: *poralom*.

4. *<adék*: a *zsiradék*-hoz hasonlóak még ezek az új szók: *faggyadék*, *borsadék*.

5. Az *oldal-vást*-félékhez hasonló ez is: *rétlét* (mint *lépést*) *folyvást*, azaz rendben, sorban Ny. II : 279, a *rét* (rend)-ből.

6. *<ékeny*: *ébrekeny* Biró Mból három idézetben is Kresznericsnél; lehet hogy az *é*-ben kicsinyítő képző lappang, de az is lehet, hogy valóban a *félékeny*-félék módjára képezték, s akkor különössége épen olyan mint a francziában a *vérité*-ből képzett *vérité-able* szóé. Ilyen még *mordékony* Bornemisza evang. I : 93.

II. Áldenominatív képzések: Névszók:

1. *<ség*: *bántság* Ball.; *hihetséges* Pázm.; *szibbadság* fut karomon le A. Aristoph. I : 245; *utálság*, Szollohud ford. 111; *pirongság* Fal. Toldy kiad.) 761, 765; *egyezség* így van írva már Peer c. 190. — A

Az eredeti *tisztojtgat*, *szépejtget*, *ébresztget*, *igazojtgat* stb. így rövidültek el: *tiszogat* *szépeget* *ébréget* *igazgat* s így -*gat* képzőjük közvetlenül a névszóhoz járultnak látszott, és hasonlóságukra csakugyan keletkeztek ilyenek: *édes-gat*, *ékes-gat*, *csinos-gat*, *gyorso-gat*, *bátor-gat* stb.

Szünetlen, *unatlan* stb. ilyenekből vannak összerántva: *szünet-telen*, *un-at-talan*. Minthogy azonban *végetlen* mellett van *végtelen* is, *szünetlen*, *unatlan* mellett is kezdtek ezeket mondani; *szün-telen*, *un-talan*. És végre minthogy *végtelen* mellett van *véges-végtelen*, támadtak ilyen kifejezések is *szünös-szüntelen* *unos-unatlan*.

Elvonás.

Eljutottunk végre az analogiának legkülönösebb termékéhez: az *elvonás által való szóalkotáshoz*. A kifejezés s a vele jelölt eljárás nálunk nagyon is ismeretes, hisz a nyelvújítás nagyon gyakran gazdagította ily módon nyelvünket. De ez alkotásai csak némely esetekben menthetők, akkor t. i. mikor világos értékű képzőt hagyott el a szó végéről. Említettem már, hogy a köznyelv, midőn az *ábráz* főnevet *ábrázat*-tá változtatta, azt a főnevet igének vette, mintha p. a -*sz* képző egy *ábra* főnévhez járult volna benne. Midőn már most a

siet(ü)ség-féle magyarázathoz v. ö. *segítőség* Ny. III: 359. — (Az 1. pontnak hátulról 3. sorában »értjük« h. olv. ejtjük.)

2.—*s*: *iszos* Tud. Gyűjt. 1829: XI: 90. — A *szicos*, *szijjas*-ra nézve v. ö. *szijós* Tsz. 347. l. — *Fujkás*on így magyarázható: *fujkál*: *fujka (gondolatban elvonva mint *csuszka*: *csuszka*): *fujkás*; szintúgy *portyáz*: *portya: *portyások* (=portyázók« Jók. Erd. ar.); és *pászol* (állik): *pász: *pásszos* (álló« Veszprémben.)

3.—*cs*: *kaparcs*-hoz v. ö. *kapars*. Tsz. és *r* nélkül *kapacs* Tsz. és Tud. Gyűjt. 1819: VI: 39; *furdacs*: hegyes szűrő fácska u. o. 1832: III: 74; úgy bánt a *kiváncs* A. Aristoph. I: 223 (kiváncság, v. ö. *kiváncsi*); *szivacs* Ormánságban Szvorényi szerint a. m. papucskéreg; *szikkacsos*: szikkadt Tud. Gyűjt. 1832: III: 80. — *Tekercs*-ben a *teker-t* névszónak tartja Budenz szót. 366. l. — *Kalapács* idegen szó (v. ö. ily *klapač*).

5.—*ka*: *zuzorka*: zuzott tészta, levesbe való Tud. Gyűjt. 1832: III: 82. (v. ö. *zuzorgat*, *zuzol*); *csikorka* és *csikorgó fü* Cz. F.; *símulka*: *csuszka* Ny. VIII: 566.

6. A *szüntelen*-félékről l. még Ny. X.

nyelvújítás ezt az *ábra* szót megalkotta, nem tett egyebet, minthogy a köznyelvben megindult processzust folytatta s levonta belőle a további következtetést. *Ábrázat* mellett *ábra* ép oly természetesnek látszik, mint p. *ruházat* mellett *ruha*, *deszkázat* mellett *deszka*, *példázat* mellett *példa*. Hasonló elvonás a Szász K. használta *kápra* e h. *káprázat* («Vajh nem csak ijesztő *káprázat* e látvány? Nem *kápra*, valóban — pokolbeli Armány« Sz. K. Álmos 109). *Csataráz* a *csatol* igéhez tartozó gyakorító, mint *kaczag-kaczaráz*, *nyihog-nyiharász*. De a nép nyelve olyan igének vette, minő p. *lárma*z, s minthogy ennek főneve *lárma*, amabból is elvonta a *csatara* főnevet (p. MNyelvészet VI: 319, de már 1639-ben Veresmartinál Ny. VI: 221).*) Úgy látszik, így keletkeztek már régebben a *szítok*, *átok* szók a *szít-koz-ódik*, *át-koz* igékből, melyek a *szid*, *áld* igéknek olyan gyakorítói, minő p. *fut-koz*. És bizonyosan így keletkeztek ujabbán a *birok*, *emlék* szavak, mert *birkozik*, *emlékezik* nem belőlük eredtek, hanem a *bir*, *említ* igék visszaható alakjai (*birköz-ik*, *emlék-kez-ik*).

Leggyakrabban a román nyelvekben fordul elő efféle elvonás. Mint minden nyelvben, a latinban is számtalan olyan névszóból alkotott ige volt, minő p. *sonus*-ból *sonare*, *regnum*-ból *regnare*, *circus*-ból *circare*. Az ilyen szópárok hasonlóságára aztán egyedül álló igékből következtettek és alkalmazásba vettek olyan főnévi alapszót. Így lett a *volare* igéből az olasz *volare* s a francia *vol*; *dolere*: *duolo*, *deuil*; *plorare*: ol. *ploro*; *quiritare*, fr. *crier*: *cri*; *blasphemare*, *blâmer*: *blâme*; *sperare*, *espérer*: *espoir*; *affrontare*, *affronter*: *affront*; *arrestare* (ad-re-stare), *arrêter* *arrêt*; *contra-stare*, *contraster*: *contraste*; *appellare*, *appeler*: *appel*; *adornare*: ol. *l'adorno*; *con-certare* *concerter*: *concert*; *con-fortare*, *conforter*: *confort*; *de-stinare*: ol. *destino*; *départir*: *départ*; *refuser*: *refus*; *re-frangere*: *refrain*; *in-tricare*: *intrigue*. S valamint p. *pugnare* alapszava *pugna*: úgy vonták el a lat. *ligare* igéből a *liga*-szót, s az *aestimare*-ből az ol. *stima*, fr. *estime* főnevet; *exauguratus*-ból lett

*) A *hadondz* igéből: »oly *hadondz* nekem ront« Kosuth Századok 1877. — A *portyáz* igéből *portyások*, *portyázók* l. Ny. VI: 292.

az olasz *sciagurato*, 'szerencsétlen' s ebből van elvonva *sciagura* 'szerencsétlenség'.

Néha ez elvonás által egészen olyan szó áll elő, a milyen valamikor csakugyan alapul szolgált az igének, csakhogy természetesen a jelentése már nem mindig az, a mi a hajdani alapszóé volt. Így az ol. *torno* s a fr. *tour* az *in-torno au-tour* stb. kifejezésekben kerületet, forgást jelent, mert a *tornare* *tourner* igékből veszi jelentését. De a görög *ρόνος* főnév, melyből ez igék származnak, csak esztergavasat jelentett. — Így a mi *czifra* melléknevünk a *czifráz* igéből van elvonva s innen veszi jelentését. De ez az ige valóban egy *czifra* szóból származik, csakhogy ez az arab szó zérust és számjegyet jelentett volt, s a többi közt efféle értelemben a német *ziffer* s fr. *chiffre* szavakban is megvan.

A mi nyelvünkben leginkább az *-l* végű igéknél tapasztalunk ilyen elvonásokat. Minthogy a *cserél*, *csodál*, *tréfál* igék mellett van *csere*, *csoda*, *tréfa*: azért alkotott a népyelv a latin *vekszál* igéből *vekszál-t* (Ny. V: 477, Pet. vegy. m. III: 169), a licitálásból *licitál* ('licsitára tenni' Ny. V: 472), a traktálásból *traktál*; a vizitálásból — mint a francziában *visite* — minálunk *vizsita* lett (rekrutát jelent Ny. VI: 525), a bérálásból — mely a latin *firmitiora* megy vissza — *bérmatya*, a szláv *parancsol* igéből *parancs* (már MA!), s a *beszél* igéből — mely az átvett *beszéd* származéka (*beszéd!) — már a Bécsi codexben el van vonva egy *besze* főnév. — Mindezek idegen igékből valók, de elég világos ez az eljárás a következőkben is: *ír-kál*: *írka-fírka*; *csusz-kál*: *csuszka*; *csiszonkál*: *csiszonka*; *iron(t)gál*: *ironga*: (*ilonkáz*: *ilonka*); *kukucskál*: *kukucska*; *csicserkél*: *csicserke* ('csácska' Tud. Gyűjt. 1829: XI: 85); *piszkál*: *piszka-fa*; *fuj-kál*: *fujkásan* Ny. I: 381¹⁾); *csordogál*: *csordoga*; *sétál*: *séta*; *kinál*: *kina* (Ny. II: 85, 514, *kina-tál* IX: 526); *csóvál* (valószínűleg a *csavar* igével azonos): *csóva*; *lóbál*: *lóba* ('hintázás' Tud. Gyűjt. 1829: XI: 91, Tájsz.); *lóbítál* (?): *lóbíta*; *him-bál*: *himba* (p. Vajda J.-nál); *csimbál*: *csimba*; *abál* (*abáll*=*abárol*): *aba-lé* (és *abádlé*, azaz *abált lé*, Hevesben, Énekes I. közlése szerint); *zabál*:

¹⁾ L. még ilyen *ka* végűeket Ny. VI. 295.

zabás, a dunántúli nép a *fütyül kerepül* (=fütyöl kerepel) igékből a *gyalu*: *gyalul* mintára ilyen főneveket vont el: *fütyü* (Ny. IV: 323¹⁾) *kerepü* (Győry Vilmosnál is 'Havi Szemle' I: 45) *villán-csol*: *villáncs*, *rikácsol*: *rikács*, *duga-csol*: *dugacs*, *ken-csel*: *kencs* (I. Ny. VI: 294), *kap-csol*: *kapocs*, *rajzol* (a ném. *reissen*): *rajz*; *sarczol* (a ném. *schätzen*): *sarcz*; *pörzöl*: *pörzs*²⁾); *pörköl*: *pörk*(*-l-öt* kap a ruha vasaláskor); *kehel*: *keh* (és *kehe* Ny. III. 283), *kehes*; *csahol*: *csahos*; *csörül-pöröl*: *csör-pör*; *sikárol*: *sikár* Ny. V: 227, VII: 39 b = *sikárfü* III. 543, és *sikár-kefe* I: 281; *ingerel*: *ingerség* (s így *inger* már Daykánál.)³⁾

Az irodalomban támadt elvonások közül az imént említettekhez hasonlók, s így érthetők és menthetők a következők: *karmol*: *karom* (a *körmöl*: *köröm* példája is előtte állott); *tapsol*: *taps*; *karczol*: *karcz* (a *karczos bor* is támogatta); *vádol*: *vád* (volt hozzá *vados* *vádaskodik* is); *érdekel*: *éredék*; *eszmél*: *eszme* (mellette szól az *elmélkedik*: *elme* is); *szemlél*: *szemle*; *számlál*: *számla*; *gyámol*: *gyám* (már Sándor I.); s *borúl*, *derül* mellett *ború*, *derü*, ha ugyan ezek is az irodalomban keletkeztek.⁴⁾ — Valamint továbbá a nép nyelvében van *fény-l-ik*, a *fény* mellett, úgy látszik úgy alkotta a tudományos műnyelv a népies *fém-l-ik* alakból a *fém-et*. Így lett még az *áramlás-ból* *áram*; a *szólamlás-szólamodás-ból* *szólam* (Döbrenteinél, mint *folyamodás-folyam*), s a *csillámlás-ból* *csillám* (SI, mint *villámlás villám*).

Az *-l* és *-z* képzőkön kívül egyéb, kevesebb eleven igevéggek elhagyására csak kevés és kétes példát találunk a nyelv természetes életében, s azért csak még egy példát érintek, mely ólénken emlékeztet a franczia *contraste*, *réforme*-féle elvoná-

¹⁾ Ebből aztán a *fütyürész* hatása alatt *fütyürü* lett Ny. VII: 92.

²⁾ Már Gvadányinál 'láng perzse haját összefodor' Rontó P. 482; pers-búz Párizp. 1801; 'a vér rásül az utczák pörzshevétől A. Hamlet 61.

³⁾ Talán *mérsék* is (már MA) csak így van elvonva a tisztán gyakoritónak látszó *mér-sékel* igéből; továbbá *toborzék* ('chorea, saltus' Versegynél, *toborzok-járás*, *topporzok* Párizp. 1801.) a *toborzékol*, *topporzékol* szóból; és *konok* ebből: *megkonokolja magát*, I. Ny. I.

⁴⁾ S így még *terü szoru*; továbbá *zihál*: *zika* 'asthma', *zilál*: *zila-ság* Volf Gy. Ny. VIII: 340; *sánti(t)kál*: *sántika*.

sokra. Azt mondja a nép Nagy-Kunságban s a székelységben: egy *lecsepp* liszt (Ny. II: 326), egy *lecsöpp* víz (V: 175), s ez nyilván a *le-esöppen* igéből van elvonva, minthogy *csöppen* mellett is van *csöpp*.

Lássunk még a név képzésköréből néhány példáját ennek a népetimológiának — mert valóban a népetimologia egyik nemével van itt dolgunk.

Az *üdvöz* melléknévből volt képezve az *üdvöz-ség*, de ez a kiejtésben *üdvösség* lett, s azt hiszem, ebből támadt csak a *-ség* elhagyásával *üdvös* melléknév, melyet még Kesznerics sem ismer: az *üdvös-ség* ugyanis olyan szónak tetszett, mint *teszem* az *ötösség* vagy a *kedves-ség*. — Ismeretes dolog, milyen erősen tartotta magát nyelvünk történetében a *csendesz szó* *sz-es* kiejtése, és talán itt is a *csendes-ség* segítségével sikerült csak a *csendes* alaknak amazt teljesen kiszorítani. — A *közöny* szót is talán a *közönöség*-ből vonták el.*)

A melléknévképző *-i* szerepe mindig olyan világos, hogy az *estvéli, estvélyi, estéli, estvéledik, estveledik* szavakból nagyon könnyen kiválhatott az *estvély* szó, mely Kazinczynál s Ányosnál még a. m. este (Kr.-nél is *estvél* »idem« mint *estve*) s csak később vette föl a mai »*estély, soirée*« jelentést. Különben Párizspápai szótárában (1801) *estvelke* is van »*hesperis, nachtviole*« jelentéssel, tehát úgy mint *hajnalka*.

Szintén egészen eleven a *-talan -telen* képző jelentése, s ez adott alkalmat arra, hogy *szüntelen*-ből elvonták a képzőt s a megfelelő *-s* képzővel helyettesítve azt mondták: *szűnös-szüntelen*; sőt *szüntelen, okvetellen* helyett ezek is előfordulnak: *szűn nélkül, okvet nélkül*. Ép így járt el az irodalmi nyelv, mikor a *mez-telen*-ből származtatta a *mez* főnevet.

Legtöbbször azonban az *-s* képzővel történik meg, hogy így elhagyják s a megmaradó tőt főnévül használják.

A *szorog* igéből (melyből *szorgalom*) valószínűleg »*szorgós* alakban származott a mai *szorgos* melléknév. Székely közleményekben olvassuk már most ebből elvonva a *szorog* névszót, p. »szorog időre hágy mindent.« Így csinál a nép ajka

*) Aranyánál a Toldi Szerelmében van *közönös* is, s Nagyszigethi K. (Ny. IX: 159) ebből magyarázza a *közöny*-t. Csak hogy a *közönös* régebben nem fordul elő.

interes-ből *inter*-t, *univerzítás*-ból *univerzitát*-t, mintha amazok *-s*-sel volnának képezve. S a *csapláros* szóból, melyben valóban meg van az *-s* képző, ezt úgy hagyja el, hogy aztán az alapszó *csaplár*, csapszékert jelent (Ny. VIII: 232), mint *vásáros: vásár*. Így lettek a *hóbertos* és *szurtos* mellénevekből a *hóbert* és *szurt* főnevek. Az *okos, okatlan* szavakból elvontnak látszik ez a göcseji szólás is: »Ez a gyerek csupa *ok*« = okosság (Ny. II: 178.)

Az irodalmi nyelvben számos ilyen *-s*-végű szónak önállóították a látszólagos vagy valódi alapszavát. Az *üdvös*-ből lett *üdv* (idv Kaz.), a *keserves*-ből *keserv, kellemes*¹⁾ *kellem, gömbös-tű: gömb, szomjas: szomj* SI, *teljes: telj*,²⁾ *eggyenes: egyen* (a *hason* mn. is támogatta), *fesztes: fesz, sávos: sáv; díszes: dísz, ékes: ék, édes: éd, üres: ür, piros: pir*.³⁾

A *hiány, magány, méltány, verseny, viszony, általány, viszály* szavak szintén a már előbb megvolt *hiányos* v. *hijános, magános* v. *magányos* stb. mellénevekből vannak elvonva. Ezt szépen, világosan kifejtette Nagyszigethi K. (Ny. IX. 157), de már Lovász is észrevette.⁴⁾

A nyelvújításnak ez alkotásai tehát így módon igazolhatók, azonban mindenképen ellenezni kellett volna annak idején az olyan csonkításokat, melyek homályos értékű szóvé-

¹⁾ *Kellemős*-ből rövidült, mint a Faludinál előforduló *kellemő* mutatja, s úgy viszonylik a *kellemetes*-hoz, mint p. *járos* a *járatos*-hoz. SI *kellemetes*-ből is elvont *kellemet*-et.

²⁾ »Öröme teljében« Kaz. Aranyánál másképp: »hatalma *teljét*« BH

³⁾ Az utóbbi öt Sándor I.-nál, de a *pir*-t Kreszn. régebbi forrásból is idézi. — Úgy látszik, *bozont* is (először Kr. jegyzí föl) így van elvonva a már régebben előforduló *bozontos*-ből.

⁴⁾ »A *magánosság*-ből, *hijánosság*-ból, *eránt*-ből rövidített s formált *hijány, magány, erány* stb. szók« Nyelvúj. Hibái 57. — Nagyszigethi cikkéhez megjegyzendő, hogy *magány*-t Kr. SI-ből idézi és Verseghynél is előfordul (v. ö. Szvorennyi Fejl. 48). A *éisdalos* mn. föl van véve Párizp. 1801-i szótárába. Ide csatolható még a *nyilvános nyilvános*-ból elvont *nyilványság* név, melyet Petőfi alkalmazott »A táblabíró« c. költeményében: »Ki fogok lépni a nyilván piaczára.«

A *vizenyős*-ből *vizenyő* főnevet alkottak az orvosok (*tüdő-vizenyős*). — A *felület* szót mintegy *felületes*-ből vonja el s »felületesség« értelmében használja Bérczy (Anyégin 250): »Dagály, fesz, üres felület e helyt nem sérti a fület.«

gek elhagyásában állanak, minők p. *tömérdek*: *tömér*, *csődül*: *csőd*, *sorvad*: *sorv*, *téved*: *tév*. És ha még az idegen *gépely*, *ezégér*, *czimer*-ből elmetszett *gép*, *cég*, *cím* szókkal is élünk, valóban csak a nyelvszokás kényszerének engedünk.

Különben az összes jelenségek, melyeknek felsorolásával türelmüket fárasztottam, bizonyos szempontból a nyelvérzék tévedéseinek nevezhetők. De a rendes, szabályos analogiák határát alig lehet néha megvonni ezen úgynev. hamis analogiák irányában, s ezek tényleg végigvonulnak a nyelvnek egész életén és fölismerésök nem egy nyelvtani processzus fölfogására nézve döntő jelentőségű.